

Məhəmməd Füzuli zaman və məkan anlayışlarının nisbiliyi haqqında

Əzizağa Nəcəfzadə

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Qarabağ Universiteti

E-mail: azizaga.najafov@karabakh.edu.az

Annotasiya. Məqalədə Məhəmməd Füzulinin zaman və məkan haqqında düşüncələri barədə məlumat verilir. Şairin türkdilli divanından götürülən bəzi qəzəllərindən seçmə beytlər əsasında müəllifin bu barədə fəlsəfi düşüncələri şərh edilir. Belə ki, Füzuli qəzəllərində zaman və məkan anlayışlarının nisbiliyi haqqında önəmli fikirlər var. Füzuli zamanı həyatın mürəkkəb dairəsi kimi təsvir edir. Onun üçün məkan fərqli həqiqətlərin ortaya çıxdığı meydana. Çünki hər hansı bir varlıq ayrı-ayrı zaman və məkan sərhədində özünü fərqli ifadə edir. Füzuli göstərir ki, hər bir insanın cəmiyyətdəki mövqeyi zaman və məkana görə dəyişir, lakin həqiqi mahiyyəti dəyişməz qalır. Şairə görə, Allahın əzəli və əbədi varlığını dərk edib, özünü bu mütləq varlığa tabe etməklə zaman və məkanın nisbi ölçülərinin fəvqündə durmaq mümkündür. Çünki hər bir anın və hər bir məkanın dəyəri insanın baxış bucağından asılı olaraq dəyişirsə də, Allahın nəzərində həqiqət birdir və sabitdir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, zaman və məkan anlayışları, nisbilik, müvəqqəti və əbədi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.01.2026; qəbul edilib – 19.01.2026

Muhammad Fuzuli on the relativity of the concepts of time and space

Azizagha Najafzadeh

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

Karabakh University

E-mail: azizaga.najafov@karabakh.edu.az

Abstract. The article provides information about Muhammad Fuzuli's views on time and space. Based on selected couplets from several ghazals taken from his Turkic-language divan, the philosophical reflections of the poet on this subject are interpreted. Fuzuli's ghazals contain important ideas regarding the relativity of the categories of time and space. He describes time as a complex cycle of life and space as a field where various truths are revealed. Every being expresses itself differently within particular temporal and spatial boundaries. Fuzuli emphasizes that a person's position in society changes depending on time and space, yet their true essence remains unchanged. According to the poet, by comprehending God's eternal and primordial existence and submitting oneself to this absolute being, a person can rise above the relative dimensions of time and space. Although the value of each moment and each place varies depending on human perception, before God the truth is one and unchanging.

Keywords: Muhammad Fuzuli, the concept of time and space, relativity, the temporal and the eternal

Article history: received – 09.01.2026; accepted – 19.01.2026

Giriş / Introduction

Dünyanın bir çox filosofları zaman və məkan haqqında fikir irəli sürmüşlər. Söylənilən mülahizələr arasında müəyyən bənzərliklər olsa da, bir-birini inkar edən məqamlar da var. Filosoflar zamanın insan iradəsi xaricində axmasını, məkanın isə buna nəzərən daha sabit olmasını düşünmüşlər. Şairlər isə zamanın da, məkanın da nisbi olduğunu fərz etmiş və müxtəlif metoforik obrazlar vasitəsi ilə bu fərziyyəni sübut etməyə çalışmışlar. Şərq mütəfəkkirləri zamanın əbədiyyini, məkanın isə faniliyini əsaslandırmaq üçün müxtəlif nümunələr gətirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatında da zaman və məkan haqqında müxtəlif mülahizələrlə qarşılaşırıq. Zaman və məkanla bağlı maraqlı fəlsəfi konsepsiya irəli sürən Azərbaycan şairlərindən biri də Məhəmməd Füzulidir.

Əsas hissə / Main part

İslamın əsas kitabı olan Qurana görə, zaman da, məkan da Allaha aiddir. “Əl-Bəqərə” surəsinin 115-ci ayəsində buyrulur: “...hansı tərəfə yönəlsəniz, Allah oradadır”. Yəni yaradan laməkandır. Bu məntiqdən çıxış etsək, deməli, Allah hər yerdədir. Dialektik məntiqə əsasən, zaman anlayışı da mütləq deyil. Daha doğrusu, zaman bir fəlsəfi anlayış kimi mövcud olsa da, konkret anlamı ifadə etmir. Belə ki, onun da mövcudluğu məkan kimi müqayisədə meydana çıxır. İslama görə, zaman Allahın dərgahında sonsuzluğa bərabədirsə, Yer üzündə əvvəl ilə axır arasında müəyyənləşən bir vaxt dilimini ifadə edir. “Əl-İsrə” surəsinin 12-ci ayəsində deyilir: “...illərin sayını və hesabı biləsiniz deyə gecənin əlamətini silib (qaranlıq yox edib), gündüzün əlamətini işıqlı etdik”. Bu ayədən də aydın olur ki, zamanın ölçülməsi insana aiddir. Yəni Allah üçün mütləq olan zaman, bizim üçün nisbidir.

*Məhəmməd Füzuli bir rübaisində belə deyir:
Ədvari-zaman daireyi-heyrət imiş,
Əsbabi-cəhan məhalikü möhnət imiş,
Dünyaya həvəs etməmək etməkdən yey,
Çün əvvəli hirsü axiri həsrət imiş. [1, s.371]*

Aydın olur ki, zamanın gedişi insanı çaşdıran bir dairə kimidir. Dünyadakı hadisələr və səbəblər isə çox vaxt əziyyət və müsibət gətirir. Ona görə də dünyaya həddindən artıq bağlanmaq, həvəs göstərmək daha yaxşıdır. Çünki dünyanın başlanğıcı hərislikdən – tamahdan başlayır, axırı isə adətən həsrət ilə – peşmançılıqla bitir. Ona görə də insan dünyaya gələndə də, dünyadan köçəndə də göz yaşı tökür.

Füzuliyə görə, hər bir insan bu dünya həyatında vahid bir məkan və konkret bir zamanın nostalgiyası ilə yaşayır. Bu məkan Adəm və Həvvanın yaşadığı əzəli Cənnət, bu zaman isə hələ onların qadağan olunmuş meyvanı daddığı ana qədərki müddətdir. Bəşər nəslinin tarixi iki eradan ibarətdir – Cənnət dövrü və Yer üzündəki həyat. Şair yazır:

*Xoş ol zaman ki, hərimi-vüsala məhrəm idim,
Nə mübtəlayi-bəla, nə müqəyyədi-qəm idim.
Gəzərdim itlərin içrə fəzayi-kuyində,
Yerim behişt-i-bərin idi, mən bir Adəm idim. [1, s.226]*

Ümumiyyətlə, Füzuliyə görə, insanın başqalarının gözündəki məqamı zaman və məkandan asılı olaraq dəyişir. Kimsə bir zaman padşahdırsa, başqa bir zaman xidmətçi də ola bilər. Yaxud biri bu gün sadə insandırsa, onun gələcəkdə padşah olması istisna deyil. Kimsə bir yerdə çox yüksək məqama sahibdirsə, başqa bir yerdə həmin statusda qarşılanmaması da mümkündür. Şair bu bəsit həqiqəti şahmat taxtası üzərində iki fiqurun müqayisəsi əsasında əyaniləşdirərək izah edir. Şahmat

taxtasında piyada ilə şahın bərabər hüquqa malik olmadığı halda, gediş imkanlarının, demək olar ki, fərqlənmədiyini bildirir. Füzuli özünü aşıqlar hökmdarı Məcnun ilə müqayisə edərək deyir:

*Mənə zaman ilə Məcnun müqəddəm olsa nola,
Oyunda şah bərabər degil piyadə ilə. [1, s.282]*

Yəni Füzuli demək istəyir ki, hamı Məcnunu aşıqlar hökmdarı kimi tanıyır. Füzuli də öz dövründə onun kimi eşqin əzabından zövq aldığı üçün hamı onu Məcnuna bərabər tutur. Yəni Füzuli öz dövrünə görə Məcnun ilə ayaqlaşa bilir. Lakin şair təvazökarlıq edib özünü Məcnuna bərabər bilmir. Belə ki, şahmatda piyada müəyyən manevr edərək, vəzirə çevrilmə ehtimalı olsa da, padşah səviyyəsinə yüksəlməsi qeyri-mümkündür.

Baxmayaraq ki, şair başqa bir qəzəlində zamanın nisbilik hökmünü əsas alıb belə bir etiraf edir:

*Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: hər zaman bir aşiqin dövrəndir. [1, s.128]*

Akademik İsa Həbibbəyli bu xüsusda yazır: “Məcnunun eşqi zaman içindədir. Füzulinin eşqi zamana sığmayan bütün zamanların eşqidir, əbədi sevda düşüncəsidir” [2, s.6]. Deməli, Füzuli öz eşq düşüncəsinin diapazonuna görə Məcnundan daha üstündür.

Ümumiyyətlə, Füzuli konkret zaman dilimi qavramının şəxslərdən asılı olaraq dəyişdiyini düşünür. Gecə kimiləri üçün uyuyub, istirahət etmə məqamı olsa da, digərləri üçün oyaq qalmaq fürsətidir:

*Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil,
Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor. [1, s.135]*

Şair deyir ki, toxun acdan xəbəri olmadığı kimi, dərddən asudə olan adam da göz yaşı tökən gözlərin nələr çəkdiyini bilməz. Gecələr ulduzların necə gözəl olduğunu yatağında rahat uyuyub istirahət edənlərdən yox, dərd əlindən gecə oyaq qalanlardan soruşmaq lazımdır.

Füzuliyə görə, zaman nisbi olduğu kimi, məkan da nisbidir. Məhz buna görə də o:

*Laməkan seyrinin əzimətin et,
Bu xərab olacaq məkandan keç, [1, s.87] – deyir.*

Yəni səbrlə, diqqətlə hər şeyi müşahidə et, bir şeyin zamana və məkana görə dəyərini anlamadan hərəkət etmə. Elə bir məqam ola bilər ki, qızıl da, ən bahalı yaqut da, almas da öz qiymətində adi palçıqdan və ya daşdan fərqlənməsin.

Necə ki, həqiqi sufi üçün özünü qınadığı vəziyyətdə – məqamda çəkdiyi ahu-fəğan onun başının qızıl tacı, axıtdığı göz yaşları isə şahlıq taxtıdır:

*Ey Füzuli, mən məlamət mülkünün sultanıyam,
Bərqi-ahim taci-zər, simi-sirişkim təxti-tac. [1, s.85]*

Füzuliyə görə, varlığın zaman və məkana görə qavranılması fərqli olsa da, təbiəti sabitdir, dəyişməzdir. Məsələn:

*Gah gözdə, gəh könüldə xədəngin məkan tutar,
Hər qanda olsa qanlıni, əlbəttə, qan tutar. [1, s.104]*

Bu misraları belə anlamaq olar ki, oxun harada yerləşməsi əsas deyil. İstəyir gözdə olsun, istərsə də ürəkdə, oxun adəti qan axıtmaqdırsa, nəticədə qan tökəcək, zərər verəcək. Şairin gözəlin ətrafına saçdığı eşq qəməzləri haqqında irəli sürdüyü bu fəlsəfi fikri insan xarakterinə də aid etmək olar. Belə olduqda yaxşı insanın harada olmasından asılı olmayaraq, ətrafına xeyir, bədxah insanın isə əksinə, zərər bəxş etdiyini iddia etmək mümkündür.

*Füzuli, aləmi-fəqrü fənədə mün'imi-vəqtəm,
Diyari-məskənət, nəqdi-qənaət mülkü malımdır. [1, s.134]*

Təsəvvüf əhlinin ucala biləcəyi ən yüksək məqamda – “fənafillah”, Allahda ərimə, onda yoxolma məqamında olan Füzuli üçün zaman baxımından keçici olan hər şey fanidir. Filiz Kalyon dediyi kimi, fəqr və fəna aləmində olan şəxs zaman və məkan baxımından ən zəngin olan insandır. Çünki onun mülkü sükun diyarı, ən böyük dövləti isə qənaətdir [3, s.58].

Bəzən şair adını qeyri-adi kimi təqdim edir, hamıya bəlli olan həqiqətin içində də məlum olmayan bir mətləbin gizləndiyini bildirir və bunu metaforik dil ilə nümunə gətirərək əsaslandırmağa çalışır. Məsələn:

*Pərtövi-xurşid sanmın yerdə kim, devri-fələk,
Yerə urmuş afitabın, mahi-tabanım görüb. [1, s.68]*

Füzuli deyir ki, bir qaranlıq otaqda pəncərədən düşən işıq, yəni zülməti ayıran nur günəşdən gəlmiş kimi qavranılsa da, o parlaqlıq əslində sevgilinin gözəlliyini görən günəşin ondan əks etdirdiyi şəfəqdır. Yəni şair işığın mənbəyini inkar etməsə də, onun ilkin qaynağının gizli olduğunu bildirir. Bu beytdə gözəl elə yaradana qiyaş edilir.

*Ona görə də şair belə bir yekun qərara gəlir:
Ey Füzuli, çəkmə sən, rahi-təvəkküldən qədəm,
Mənzili-məqsudə yetməkdir müqərrər, mən zaman. [1, s.249]*

Yəni şair demək istəyir ki, əgər məqsədin vüslət mənzilinə yetişməkdirsə, özünü tam olaraq Allaha təslim etməkdən – zamanın hakimi olan ulu yaradana etibar etməkdən çəkinmə. Çünki Allah hər yerdədir və əbədidir. Deməli, zaman da, elə məkan da Allahın özüdür.

Nəticə / Conclusion

Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində zaman və məkan anlayışları haqqında irəli sürülən fəlsəfi mülahizələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, hər iki anlayış insan qavrayışına görə nisbi, Allahın iradəsinə görə isə əbədidir. Şairin misralarında zaman həyatın mürəkkəb dairəsi kimi təsvir olunur, məkan da eyni nisbilikdə qavranılır. Şairə görə, fərqli mövqelər fərqli həqiqətləri ortaya çıxarır. Mövcud realıq onun zamana və məkana münasibətindən asılıdır. Zaman və məkan ölçülərinə tabe olan ətraf aləm insan üçün bir sınaq meydanıdır. Füzuli insanı məqsədinə çatmaq üçün təvəkkül və səbrə çağırır. Vurğulayır ki, Allahın əzəli və əbədi varlığını dərk etməklə zaman və məkanın fəvqündə durmaq mümkündür. Şairin poeziyası zamanın, məkanın və insan təcrübəsinin dialektikasını ortaya qoyur, nisbi ilə əbədi, başlanğıc ilə son, hərəkət ilə durğunluğu bir-birinə bağlı şəkildə nümayiş etdirir. Yəni zaman və məkan insanın gözündə dəyişkən və nisbi görünsə də, əzəli və əbədi olan Allah bu anlayışların fəvqündədir. Allahın dərğahında zaman və məkan mövcud deyil.

Ədəbiyyat / References

1. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, I cild. Tərt. ed.: H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
2. Həbibbəyli İ. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli haqqında söz // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2024, № 1.
3. Kalyon F. Tasavvuf sembolərinin Üsuli Divanı ilə Füzulinin türkçe Divanındakı istifadəsi. – Ankara: İKSAD, 2020, 112 s.